

A norvég zsidóság rövid története. I: A vikingkori irodalmi emlékektől a dán–norvég perszónálunióig

Előszó

A norvég zsidóság körében több reprezentatív kutatás is készült az Izraelt ért 2023. október 7-dikei Hamasz terrortámadás óta.¹ Mivel a közösség pontos nyilvántartást vezet minden tagjáról, így a kérdésekre adott anonim válaszok száma és tartalma (a válaszok minősége) alapján biztosra vehető, hogy a felmérések a norvég zsidóság tényleges lelkiállapotát tükrözik. Az eredmények rendkívül komor, lesújtó képet mutatnak. Az északi országban a rövid múlt-ra visszatekintő norvég zsidóság folyamatosan vészjelzéseket ad. A számos szempontot és kérdéskört vizsgáló különféle felmérések szerint jelentősen romlott a norvég zsidó közösség életminősége és jövőbe vetett hite. Többen is a Norvégiából történő kivándorlást fontolgatják.

A sajátos történelmi, politikai, földrajzi és kulturális környezet miatt a kihívásokban soha nem volt hiány a születése pillanatától kezdve rendkívüli kompromisszumokra kényszerülő és még skandináv viszonylatban is kicsinek számító norvég zsidó közösség életében. Így az Izraelt ért októberi támadás, és az azt követő világméretű antiszemita gyűlölethullám, Norvégiában sem kímélte meg a helyi zsidóságot.² A felmérések eredményei alapján elmondható, hogy az észak-európai állam kormányának, a helyi médiumoknak és az ország közvéleményének az embertelen Hamasz terrortámadásra adott folyamatos és igen ellentmondásos reakciója alapjaiban rengette meg a helyi zsidó közösség életét.

A már a két világháború között is elenyésző nagyságú közösség létszáma nagymértékben lecsökkent a második világegés során, miután Norvégiában jóformán teljes zsidó lakossága „eltűnt” az országból. A mintegy 2000 zsidó lakosból³ 773-at deportáltak, és csupán 35-en tértek vissza a lágerekből.⁴ A szerencsésebbek – a norvég zsidóság mintegy 60%-a – különféle módon túléltek a háborút, mivel a szomszédos Svédországba vagy más szövetséges hadviselő országba sikerült elmenekülniük a náci terror elől.

A második világháború után a Norvégiában fellelhető mintegy 559 norvég zsidó⁵ szinte a semmiből keltette új életre a közösséget. A Norvégiába való visszatérés államigazgatási, adminisztratív és pénzügyi tortúrája után is küzdelmes időszak várt a túlélőkre. Ennek ellenére a norvég zsidóság az évtizedek során mégis életképes vallási és kulturális közösségé nőtte ki magát, és 1998 óta már nemzeti kisebbség státusszal⁶ is rendelkezik az országban.

* Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

- 1 A kutatások közül az egyik (norvég nyelven) nyilvánosan is elérhető az olvasók számára a *norvég állami* rádió- és tévécsatorna (NRK) weboldalán: <https://www.nrk.no/spesial/sporreundersokelse-blant-norske-joder-etter-7.-oktober-1.16644625> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- 2 Tucatnyi eset közül példaként említhetjük meg a norvég parlament képviselőjét, aki a megszárlásban bizonyítottan érintett UNRWA-t – az ENSZ Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Hivatalát – jelölte Nobel-békedíjra. Forrás: <https://neokohn.hu/2024/02/02/a-terrort-tamogato-ensz-szervezetet-jelolne-nobel-dijra-egy-norveg-kepviselo/> (utolsó letöltés: 2024. február 16).
- 3 A holokauszt előtt, a helyi zsidó élet virágzása idején is csak legfeljebb 2000 zsidó élt az országban. A kérdéskörrel szülő átfogó írások egyike Bruland 2017.
- 4 A pontos számokról folyamatos párbeszéd zajlik a norvég tudományos közéletben. Természetesen minden élet számít, de a közösség kicsiny mérete miatt itt nyilvánvalóan néhány fő eltérésről lehet szó csupán.
- 5 *Folketellingen 1946—Historisk Statistikk—Statistisk sentralbyrå.* (é. n.). Forrás: <https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketelling/folketellingen-1946> (utolsó letöltés: 2024. február 16).
- 6 A norvég nemzeti kisebbségek közé tartoznak a zsidók, a romák, a vándorcigányok (norvégul *romanifolket*), a kvének (norvég-finnek) és az erdei finnek. Forrás: Nasjonale minoriteter <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/nasjonale-minoriteter> (utolsó letöltés: 2024. február 16).

TÖRTÉNETI VISSZATEKINTÉS

A rövid bevezető után tekintsünk most vissza a múltba, és vizsgáljuk meg azt, hogy ez a kis létszámú észak-nyugat skandináv közösség hogyan született meg, hogyan küzdött létéért és fennmaradásáért, milyen út vezetett az első zsidó kereskedő távoli, északi földrészre való megérkezésétől a 'zsidótörvényeken' át a norvég holokauszt kataklizmájáig.

A Norvég Királyságban (ez a norvég állam hivatalos neve) a zsidóság története rövidebb, mint sok más európai országban; de az is igaz, hogy maga az önálló norvég államiség sem tekint vissza évezredes vagy akár csak néhány évszázados múltra. Ugyanakkor azt is fontos megemlítenünk, hogy sok más népcsoportot megelőzve éppen a zsidók voltak az első etnikai, vallási és kulturális közösség a mai Norvégia területén, akik szabályozott keretek között letelepedhettek.

A norvég zsidó közösség történeti fejlődését három részben tárjuk az olvasó elé. Első fejezetünk a kezdetektől, a vikingkori irodalmi emlékektől a dán–norvég perszonalunióig ismerteti a zsidóság megjelenését és fejlődését az észak-nyugati skandináv országban.

A KEZDETEK: VIKINGKORI IRODALMI EMLÉKEK ÉS A REFORMÁCIÓ KORA

A helyi zsidóság történetének szakavatott norvég kutatója, Oskar Mendelsohn,⁷ szerint a zsidó szó nem szerepel sem a vikingkori rovásírási feliratokban, sem az Edda Óészaki mitológiai és hősi énekekben, sem pedig a 10. századi izlandi skaldokban, az énekmondók rövid strófáiban.⁸ Mendelsohn számos kiváló munkájában jelentős terjedelemben, és tanulmányunk szempontjából kellő alaposággal, tárgyalja a norvég zsidóság történetét. Kutatásai során azonban mégsem lelte nyomát a zsidó kifejezés kora középkori jelenlétének a mai Norvégia területén. Bár különféle, általa is tanulmányozott, 11. századi iratok (törvények, udvari vagy egyházi rendelkezések) még nem említettek kifejezetten zsidókat érintő szabályokat vagy zsidókkal szembeni tilalmakat, de kutatásai igazolták, hogy Szent Olaf 1025-ös „keresztényvédő” rendelkezései – melyeket Grimketel angol püspök⁹ aktív skandináv tevékenységének hatására hozott – már megkövetelték, hogy minden királyi alattvaló keresztény ember legyen.¹⁰

Ahogy a kora középkori kereszténység egyre meghatározóbb tényezővé vált az európai földrészen úgy a zsidó kifejezés is egyre gyakrabban fordult már elő, leginkább a művészeti alkotásokban. Így volt ez Észak-Európában is. A skandináv irodalom kutatói szerint a zsidó szót először a pogány szóval egy gondolatkörben említették meg. Bjarne Berulfsen (1958) norvég filológus – akinek kutatásaira Mendelsohn és más szerzők is utalnak és hivatkoznak írásaikban – a zsidók óskandináv ábrázolásának első írásos nyomait kutatva a gyödingar, juði vagy latin judeus formában azonosította és említette a zsidó szót.¹¹ Az óskandináv emlékek első írásos nyomait a norvég nyelvész 1200-as évekbeli izlandi forrásokban találta meg.¹²

Berulfsen munkásságát¹³ Jonathan Adams – a svéd Uppsalai Egyetem kutatója – nyugati óskandináv kulturális vizsgálatait is megerősítik, és gyakran említik. Az „irodalmi antiszemitizmus”, ahogy azt a norvég filológus nevezte, vallási szövegek (például Mária szövegek) fordítása révén került az északi földrészre. Nyugat-skandináv művekben önálló formában azonban majd csak később jelent meg.¹⁴

7 Oskar Mendelsohn (1912–1993) zsidó származású norvég tanár, író, történész volt, aki az oslói hitközség aktív tagjaként a norvégiai zsidóság történetének részletes dokumentálására tett rendkívüli erőfeszítései miatt vált híressé Norvégiában.

8 Mendelsohn 1987.

9 Grimketel (norvégul *Grimkjell*) misszionáriusként érkezett Norvégiába, és jelentős szerepe volt Norvégia keresztény hitre térítésében, valamint ő kezdeményezte Szent Olaf boldoggá avatását is.

10 Mendelsohn 1987: 9.

11 A kérdésre vonatkozó bővebb információ a következő forrásmunkában érhető el: Berulfsen 1958.

12 Mendelsohn 1987: 9.

13 Bjarne Berulfsen norvég filológus professzor volt. A norvég nyelvész arról vált ismertté, hogy 1946-ban megalapította a *Népdalbarátok Klubját* (norvégul: *Visens venner*), valamint számos, több nyelvre lefordított irodalmi, nyelvészeti könyvet és cikket is írt, melyek közül jelen tanulmány szempontjából legfontosabb: Berulfsen 1958.

14 Adams 2022: 13.

Berulfsen szerint az „irodalmi antiszemitizmus” – tehát a zsidók ilyen módon, prózai eszközökkel történő ábrázolása – megkérdőjelezhetetlenül az Újszövetség zsidóellenes szóhasználatának következménye volt. Ezzel együtt is elmondható azonban, hogy ezekben az irodalmi művekben a zsidók ekkor még nem kaptak önálló szerepet és megítélésük ekkor még csak a pogány idegenekkel esett egy kategóriába. A norvég nyelvész vélekedése alapján tehát látható, hogy a középkori norvégok és izlandiak sem tudtak (vagy nem akartak) akkoriban még különbséget tenni ezen csoportok között.¹⁵ Berulfsen szerint jóval többről volt tehát szó, mint hogy az előítéletesség alapját képező kora középkori „irodalmi zsidó” képe túl mélyen gyökerezett – így akár még évszázadokkal később is jelen lett volna – a norvég köztudatban. Vitatta tehát azt, hogy az akkor már valóban létező ellenszenv elegendő lehetett volna arra, hogy a zsidók norvégiai letelepedésének tilalmát csak olyan későn, 1851-ben, oldják majd fel az országban.

Norvégia és Izland keresztény hitre térítése után tehát az északi földrészre is eljutott a bibliai gyökerű Mária-irodalom. Ezek a kora középkori – 11–12. századi – mondák és szentekről szóló bibliafordítások természetesen – akár eredetük miatt is – már említik a zsidókat. A Mária-kultusz óizlandi nyelvű szövegei egy Mária csodáiról szóló vershagyományt (25-50 versszakból összeállított verses, strófikus legendagyűjteményt) teremtettek a korai középkorban.¹⁶ A Mária szövegek több szövegcsaládjá közül számunkra az izlandi nyelven íródott „Szűz Mária saga”¹⁷, középkori skandináv strófikus vers az, ami rendkívül fontos, mivel ez a zsidóság iránti nyílt ellenszenv középkori észak-európai ábrázolásának legtipikusabb példája. Ezzel a verssel ugyanis a skandináv irodalomban megjelentek az úgynevezett Zsidó énekek (norvégul *Jødeviser*). Ezek a szövegek a saga műfajából adódóan az emberek hétköznapjaiban szájról-szájra terjedő strófákból álltak, és a pénzéhes, haszonleső zsidók ábrázolásának első írásos emlékei lettek az északi féltekén.¹⁸ Az egységes európai keresztény gyakorlattal összhangban ezek a versek is már leggyakrabban negatív, előnytelen színben tüntetik fel a zsidókat.

Az „irodalmi zsidó” középkori verses dalokban történő gyakori és szemléletes ábrázolása ellenére is kijelenthetjük azonban, hogy a 13–15. század során még változatlanul nem tapasztalható törekvés a zsidók részéről arra, hogy tartósan is letelepedjenek az északi skandináv földrészen. Így nem tettek különösebb erőfeszítést arra sem, hogy helyi közösségeket hozzanak létre. Tény azonban az is, hogy akkoriban az észak-európai régióban¹⁹ már megjelentek vagy azon átutaztak zsidó kereskedők. Norvégia 1380-ban Dánia része lett²⁰, és egyes zsidók idővel mentességet kaptak a tilalmak alól, akik így a következő évszázadok során kereskedőként és tengerészként Norvégiába érkeztek, vagy éppen átutaztak azon, de ennek ellenére még nagyon sokáig nem szándékoztak letelepedni az országban. Elmondhatjuk tehát, hogy a viszonylag ritka szépirodalmi előfordulás – egyfajta „eszmei jelenlét” – ellenére a korai középkorban még nem leljük írásos bizonyítékát a zsidók fizikai jelenlétének a ma Norvégiának hívott földrajzi területen. Ennek pedig jól meghatározható történeti okai vannak.

15 Berulfsen 1958, idézi Adams 2022: 1.

16 Voigt 2016.

17 Az óészaki nyelvű saga (*ejtsd: szága*) prózai formában, szájhagyomány útján őrzött, a 12. századtól kezdve pergamenre írt, legendás hőskről szóló kora középkori skandináv monda, prózai elbeszélés, amelyet helyenként verses betétek szakítanak meg. A legtöbb saga a 9–14. században Izlandon született.

18 Mendelsohn 1987.

19 A mai Norvégia földrajzi régiójához hasonlóan történt ez tehát Dániában és Svédországban is.

20 A dán-norvég „együttélésről” alapvető, több nyelvű információt találunk a következő internetes oldalon: <https://no.wikipedia.org/wiki/Danmark-Norge> (utolsó letöltés: 2024. február 16).

A 14-15. század folyamán – a középkor utolsó harmadára – Európa-szerte sok minden megváltozott, és ekkor már a kontinens egy részén is találkozhatunk kisebb-nagyobb zsidó közösségekkel. Hitközségeik létrejöttét az államok nagy része már támogatta, vagy legalábbis eltűrte és nem tiltotta. Az európai Hanza-városok közösségeiben²¹ azonban a zsidók ekkor még mindig nemkívánatos személyek voltak, sok helyről ki is tiltották őket. Ez a szövetség a 16. századig megőrizte rendkívüli befolyását az északi országokban, így a mai Norvégia területén is.²²

A reformáció századjaiban, a 16. századtól, az északi országok igyekeztek megvédeni vallásukat, a még újnak számító protestantizmus tanításait, mindenféle egyéb szellemi behatástól. Az evangélikus kereszténység (lutheranizmus vagy evangélikus vallás) ádáz harcot vívott más, akár keresztény vallási mozgalmakkal is. A nem csak szavakkal vívott csatából természetesen a zsidó vallás és annak gyakorlói sem maradhattak ki. Köztudottan még maga Luther Márton sem szólt kedves szavakkal a zsidókról.²³ Luther zsidóellenes gondolkodása és művei alapjaiban inspirálták az antiszemita ideológia híveit, közöttük későbbi nagy hatalmú uralkodókat és politikusokat.²⁴ Így történt ez az északi országokban is.

A zsidók megjelenése és élete a dán-norvég perszonálunióban

Ami a norvég lutheranizmust illeti, 1536 és 1814 között az északi ország perszonálunióban élt Dániával. A dán király uralma alatt²⁵ számos lutheránus, vallási alapú korlátozást vezettek be a birodalomban, mind a reformáció általános fenntartása és védelme érdekében, mind pedig kifejezetten a zsidókkal szemben. Ezek az intézkedések leginkább az idegeneknek és a zsidóknak a protestáns dán-norvég királyságtól való távoltartására irányultak. A perszonálunió első évtizedeiben II. Frigyes király 1569-es, külföldiekre vonatkozó, törvényei értelmében – fejvesztés és vagyonelkobzás terhe mellett – minden külföldinek (a norvég területeken is) időről-időre meg kellett erősítenie elkötelezettségét az ország és a király iránt, és főleg az akkoriban államvallásnak tekintett evangélikus vallás 25 alapvető hittétele mellett. Aki ezt nem tette meg, annak három napja volt arra, hogy elhagyja az ország területét.²⁶

Az első zsidók a térségben a dán-norvég birodalom déli tartományaiban, az akkor még különálló Schleswig és Holstein Hercegségekben – a mai egységes észak német tartományban – jelentek meg és telepedhettek csak le. A terület a perszonálunió miatt akkor szintén II. Frigyes dán-norvég király uralma alatt állt. Az uralkodó elsőként 1583–1584 során Altonában – ma a németországi Hamburg része – állított ki szefárd zsidó kereskedőknek különleges védlevelet, letelepedési engedélyt.²⁷

1588-tól 1648-ig a perszonálunió IV. Keresztély dán király uralma alatt állt, aki pontosan tisztában volt a zsidók meghatározó szerepével az Észak-Európa és Spanyolország közötti kereskedelemben. Betelepítési szándékai tehát határozottak voltak, ám azokat kezdetben nem övezte túl nagy siker. A papság körében tapasztalt erős ellenállás miatt egy időre le is kellett tenni a zsidókkal kapcsolatos nagyszabású terveiről. Azonban – amint azt már láthattuk – a dán-norvég királysághoz tartozó hercegségekben igen korán megengedték néhány zsidó letelepedését. Azok tehát a szigorú lutheránus szabályok ellenére is idővel megvethették már a lábukat az egész királyságban, így a mai Norvégia területén is, ahol „portugál zsidók” néven váltak ismertté.

21 A Hanza-szövetség kereskedőcéhek és mezővárosok szövetsége volt a középkori Észak-Európában és a Balti országokban, a mai Németország, Lengyelország, Hollandia, Oroszország, Belgium, Svédország, Norvégia, Lettország és Észtország területén. A Szövetség majd 500 éven át hatással volt a Balti régió gazdaságára, politikájára és kultúrájára.

22 Mendelsohn 2019.

23 Csepregi 2014; Kaufmann 2017.

24 Michael 2006; Ocker 2016.

25 1524 és 1814 között Norvégia a Dánia–Norvégia többnemzetiségű és többnyelvű perszonálunió része volt Dániával, valamint a (ma már német fennhatóság alatt álló) Schleswigi és Holsteini Hercegségekkel. Az unió *Dán-Norvég királyság*, *Dán-Norvég Birodalom*, *Ikerbirodalom* vagy *Oldenburgi Monarchia* néven is ismert.

26 Mendelsohn 1987.

27 Uo.

Az elnevezés okát abban jelöli meg a szakirodalom, hogy a zsidókról szóló első, ismert és dokumentált 17. századi feljegyzések a mai Norvégia területén portugál és spanyol szefárd zsidók kis csoportjaihoz köthetők.²⁸

A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az uralkodó, IV. Keresztély király, 1619-ben egyedi, különleges királyi mentességet biztosítva feloldotta a „portugál zsidókkal” szembeni szigorú korlátozásokat. Ennek az volt az oka, hogy pénzverőmesterre volt szüksége az Elba-menti, újonnan létrehozott – a mai észak-német Schleswig-Holstein tartománybeli – Glückstadt városában.²⁹ Az uralkodó az Altonában akkor már kiterjedt export-import tevékenységet folytató Albert Dionist (más néven Samuel Jachia vagy Alvaro Diniz/Denis/Dionysius), az egyik leggazdagabb helyi portugál zsidót bízta meg a királyi pénzverde vezetésével.³⁰

A Dionis által vezetett jómódú szefárd zsidó csoport – a források szerint mintegy harminc család – a dán–norvég királyság területére szóló belépési- és letelepedési engedély birtokában – 1620–1621 során érkezett meg az akkori Dán–Norvég Unióban található Glückstadt városába. Vallásukat új lakóhelyükön szabadon gyakorolhatták, és a király által biztosított más privilégiumokban is részesültek.³¹ A feljegyzések szerint tehát ez volt az első alkalom a norvég történelemben, amikor hivatalosan léphetett be egy zsidó az ország területére, az akkori Dán–Norvég birodalomba. 1630. június 19-én az uralkodó és Dionis között kötött megállapodás értelmében a Glückstadtban lakó szefárdok általános amnesztiát és az egész dán–norvég királyságra kiterjedő szabad utazási jogot garantáló védlevelet vagy menlevelet kaptak.³² A glückstadti zsidók közül többen is (így Dionis sógorai, Gabriel Gomez és Emanuel Teixeira) kiemelkedő szerepet tölthettek be később a királyi udvarnál, az uralkodó környezetében.³³

Egy évtizeddel később, 1641-ben, az udvar kiterjesztette a dán–norvég királyi védelmet az askenázi, német zsidók egy részére, az úgynevezett Schutzjudenekre³⁴ is, akiknek korábban már engedélyezték az Altonában való letelepedést. A Schutzjudenek védlevelekkel rendelkező zsidók voltak, akik korábban a Szent Római Birodalom³⁵ területén éltek és 1236-tól „servi camerae regis”³⁶ státuszban – a kamara jobbjágyaiként – a császár személyes védelme alatt álltak, így közvetlenül az uralkodónak adózva a zsidó lakosság különleges rétegét képezték. Ez a jogintézmény a 11. és 12. századi középkori keresztény Európában, a Birodalom császára által megszerzett keleti területeken (néhány tartomány, például Brandenburg kivételével) alakult ki, ahol a zsidók a „királyi kamara szolgálóiként”³⁷ élhették életüket.³⁸ Ez alapján az uralkodónak joga volt megadóztatni zsidó alattvalóit a kincstára javára (camera regis), ugyanakkor kötelessége volt meg is védeni őket, ha azok veszélybe kerültek.

Minden zsidónak, bárhol legyenek is tehát a birodalomban, az uralkodó védelme és gyám-sága alatt kellett állnia, és egyikük sem kerülhetett más hűbérúr védelme alá az uralkodó engedélye nélkül, mivel maguk a zsidók és minden ingóságuk az uralkodóé volt. A mindig pénziányban lévő császárok eladással vagy záloggal elidegeníthették ezt a kiváltságot, így a zsidók gyakran el is veszíthették birodalmi védettségüket. Többnyire azonban csak egy bizonyos földrajzi régióban történt ilyen, ahol a különböző hitelezők a terület határain belül élő zsidókkal szemben ilyen módon megszerzett jogaikat gyakorolni is kívánták, és ahonnan ki

28 Uo.

29 Uo.

30 Uo.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 A kiváltságokkal rendelkező „Schutzjudennekkel” (*Vergeleitete Juden*nek vagy *Patentjuden*nek is nevezték őket) szemben a tartózkodási joggal nem rendelkező zsidók „Unvergeleitete Judenként” ismertek. Utóbbiak nem házasodhattak, és életüket egy kiváltságos rokon vagy munkaadó háztartásának tagjaként élhették.

35 Más néven a *Német Nemzet Szent Római Birodalma*, későbbi, közismertebb nevén *Német-római Birodalom* vagy *Német-római Császárság*

36 A *servi camerae regis* kifejezést a középkor után nem használták, de a felfogás erőteljesen befolyásolta a zsidóság helyzetét egészen a modern időkig.

37 A jogintézmény korabeli német elnevezése *Kammerknechtschaft* volt.

38 Roth 2008.

is utasíthatták őket. A zsidók egy adott területről történő kiűzésük után leggyakrabban már csak egyedülálló zsidó személyként kaphattak újra tartózkodási engedélyt, ha egyáltalán előfordult ilyen. Ezt a személyes kiváltságot, amelyet az oltalmi okirat, az úgynevezett Schutzbrief vagy Geleitsbrief dokumentált, néha csak az egyik fiú örökölhette (ritka esetekben az összes fiú), és néha egész egyszerűen örökölhetetlen volt.³⁹

IV. Keresztélyt, a zsidókkal rokonszenvező uralkodót, a trónon fia és utódja, III. Frigyes, követte, aki nem haladt tovább atyja nyomdokain. Frigyes 1650-ben betiltotta a zsidóknak a királyságba való beutazását, és a már évek óta ott tartózkodó hitsorsosaikra is szigorú szabályokat vezetett be. A király valószínűleg attól tarthatott, hogy az 1648 utáni évek kelet-európai pogromjai miatt Lengyelországból és Litvániából nagy számban özönlenek majd a zsidók Dániába, a birodalom területére.⁴⁰ Sőt mi több, egy 1651. március 7-dikén Gabriel Gomez nevére kiállított bérleti szerződés már azt is egyértelműen igazolja, hogy ez a rendelkezés (ami 1651. február 7-től lépett hatályba) már norvég területeken is érvényben volt.⁴¹ Mivel azonban a tilalom így megkérdőjelezte volna a korábban már említett portugál zsidó csoportnak adott kiváltságokat, ezért a rendeletet úgy módosították, hogy a glückstadti zsidók kivételt jelenthettek a szabályok alól. 1657-ben tehát a mentesítést kiterjesztették minden portugál zsidóra, és egy 1657. januárjában kelt királyi levél nyomán ők már szabadon utazhattak és kereskedhettek az egész királyságban.⁴² Ennek több oka is lehetett, melyek közül most csak egyet emelünk ki: valószínűsíthető, hogy egy közelgő dán–svéd háború veszélye jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a portugál zsidókat az udvar az augsburgi hitvallást valló külföldiekkel azonos szintre helyezte, mivel Dánia Svédországgal szemben történő hadba lépéséhez az uralkodónak komoly tőkére, anyagi forrásra volt szüksége.

A változások tehát elindultak, és egy évtized leforgása alatt az uralkodó már abba is beleegyezett, hogy az akkor már Altonában tartózkodó összes zsidót a „portugál zsidókkal” megegyező – utazáshoz és kereskedéshez kapcsolódó jogokkal felruházva – beengedjék a királyságba. Akkor azonban még a zsidók egyik csoportjára sem vonatkozott olyan szabály, hogy általános és alapvető joguk lett volna a királyságban való huzamosabb idejű tartózkodásra.

Az unióban III. Frigyes utódja, V. Keresztély dán király, trónra lépését követően nyílt levélben haladéktalanul (1670. december 14-dikén) megerősítette Frigyes király 1657-es rendeletét.⁴³ Ez a levél majd jóval később, az 1840-es években is, komoly szerepet kapott a norvég parlamenti (Storting) viták során, a zsidók Norvégiába való beutazási kérelmének mérlegelésekor.⁴⁴

Kedvezőbb bevándorlási elbírálást és enyhítést újabb szigorítás követett, így 1688-ban már ismét megtiltották az újonnan bevándorolni szándékozó német-zsidó dohányosodró munkásoknak, hogy letelepedjenek vagy dohánykereskedelmet folytassanak a királyságban anélkül, hogy az előírt, és sokszor teljesíthetetlennek bizonyuló, pénzügyi kötelezettségeknek eleget ne tettek volna.⁴⁵ Ez alapján tehát legtöbbjüket ismét kitiltották az Unió területéről, így Norvégiából is, hacsak nem rendelkeztek már előzőleg is a korábban már megismert egyedileg kiállított, névre szóló királyi védlevéllel. A szabályok szerint (a tilalom 1851-ig érvényben is maradt) a királyságban engedély nélkül tartózkodó zsidókat akár be is börtönözhatték és ki is utasíthatták az országból.

A szabályok értelmében azonban nem kizárólag csak zsidókat tiltottak ki Dánia–Norvégiából az 1814 előtti, majd Norvégiából az 1814 (az önálló norvég alkotmányozás éve) utáni időszakban. 1687-ben V. Keresztély dán király törvénye a zsidók mellett a katolikus tisztviselőkre és szerzetesekre is egyaránt vonatkozott, akiket halállal büntettek, ha az országhatáron belül

39 Kohler 2010.

40 Hartvig 1951; Langvik 2011.

41 Mendelsohn 1987.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

45 Gjernes 2019.

tartóztatták le őket.⁴⁶ Mivel a törvény jól láthatóan világi (és nem vallási) bűncselekménynek tekintette ezt, ez arra utalhat, hogy a jogszabály háttérében inkább egy általános bizalmatlanság és idegengyűlölet volt, mintsem nyílt zsidógyűlölet. Így tehát elmondhatjuk, hogy a jogalkotókat nem a vallási megfontolások motiválták a törvénykezés során.⁴⁷

V. Keresztély dán király norvég területekre is vonatkozó 1687-es törvényének⁴⁸ III. kötete a különféle jogállású lakosokról szól, és a zsidókra és tatárookra vonatkozó szigorú szabályokkal zárul.⁴⁹ A kötet 22. fejezete igen szigorú, beutazásra vonatkozó bekezdéseket tartalmaz: az első kettő bekezdés kifejezetten a zsidók beutazási korlátozásáról szól, és még a birodalom dán területeinek szabályaihoz mérten is komoly fizikai és pénzbeli szankcionálást irányoz elő.

Látjuk tehát, hogy a törvény 1814-ig hatályos rendelkezései szerint, egyes dán városokkal ellentétben, norvég területen, norvég városokban a zsidóknak általában véve nem volt még joguk automatikusan letelepedni. Emellett természetesen továbbra is hatályban volt az a rendelkezés, hogy a szefárd zsidókon kívül más zsidóknak külön engedélyért kellett folyamodniuk a dán királyhoz, mert ennek hiányában ki is utasíthatták őket az Unió területéről.

A „portugál zsidókról” egyébként, egészen 1750-ig, nem adtak ki külön rendeletet. A róluk szóló önálló, 1750-es, dokumentum a zsidók norvégiai beutazásával kapcsolatban született utolsó királyi rendelkezés volt a században. Az 1750. január 23-án kelt hirdetmény megújította és megerősítette azt a kiváltságot, amelyet a „portugál nemzethez tartozó zsidók” még 1684-ben kaptak az uralkodótól.⁵⁰

Nemcsak V. Keresztély, dán király, norvég területekre vonatkozó törvénye tartalmazott azonban általános korlátozásokat a zsidókkal szemben. Ilyen tilalmat találunk Norvégia egyes városainak helyi rendeleteiben is. 1662-ben számos norvég város kiváltságait rendezték, de ezekben a rendeletekben akkor még sehol nem tettek említést a külföldiek hitéről és vallásgyakorlatáról. Először 1682. április 25-én, a dél-kelet norvégiai Fredrikstadban, találkozzunk majd ilyen különleges, kifejezetten zsidókkal szembeni szabályokkal és tilalmakkal.⁵¹

V. Keresztély, dán király, norvég területekre vonatkozó törvényi rendelkezései meglehetősen szigorúak voltak, és főként a hivatali bürokrácia működési zavarai miatt változó intenzitással és szigorral kerültek csak végrehajtásra: amit korábban a hatóságok még nem vettek szigorúan, azt később már komoly pénzbüntetéssel is sújtották, vagy amit 1750-ben még szigorúan büntettek, azt 1780-ban már nem is szankcionálták. A 18. századi rendelkezések, a zsidók Norvégiába való beutazására vonatkozóan, korántsem voltak tehát egységesek és egyértelműek: a tisztviselőknek nem volt világos, hogy a dániai zsidóság bizonyos kategóriáira vonatkozó kivételes rendelkezések Norvégiára is vonatkoznak-e, és ha igen, akkor egyáltalán hogyan.⁵²

46 Hartvig 1951; Langvik, 2011.

47 Uo.

48 *Kong Christian Den Femtis Norske Lov fra 1687*, ismertebb nevén *Norvég Törvény*, Dánia és Norvégia királyának törvénygyűjteménye, amely minden alapvető jogi területre kiterjedt, így Norvégia számára szinte átfogó, alaptörvényként működött. Ez jelentős fejlődést jelent az ország korábbi törvényeihez képest. A *Norvég Törvény* hat kötetre tagolódott. Az *első kötet* az udvarról és a bírósági szervezetről, a *második kötet* az egyházzal és a papokkal szemben támasztott követelményekről szól. A *harmadik* a lakosok különböző kategóriáiról szól: a nemesekről, városlakókról, továbbá a kézművesekről és céhekről. A kötet a zsidókra és tatárookra vonatkozó szigorú szabályokkal zárul. A *negyedik kötet* a tengeri joggal, az *ötödik* többek között az örökléssel, a hagyatékkal és a jelzáloggal, míg a *hatodik kötet* az akkori büntető törvénykönyv volt. A *Norvég Törvény* igen haladó törvénykönyv volt a maga idejében. Nagy hangsúlyt fektetett az állampolgárok egyenjogúságának és szabadságának biztosítására. A büntető igazságszolgáltatás a korabeli viszonyoknak megfelelően szinte humánus, míg az eljárási rendszer egyszerű és célszerű volt.

49 Gisle 2024.

50 Mendelsohn 1987: 25.

51 Uo.

52 Uo.

A dán–norvég unió életében a napóleoni háborúk újabb bizonytalan időszakot jelentettek, és negatívan hatottak a zsidók birodalomba való belépésére, így a norvég területen való mozgásterükre is. Erről tanúskodnak a királyi kancellária által jegyzett, és 1804–1813 között napvilágot látott iratok is.⁵³ Egy 1814. március 29-én kelt rendelet alapján azonban az unióban megkezdődhetett a polgári emancipáció, amely kedvező hatással volt a norvég polgárok életére. A hatóságok sok engedményt tettek az unió területén élőknek, így a zsidóknak is: megkönnyítették számukra az iskolákba és egyetemekre járást, nagyobb szabadságot kaptak az ingatlanszerzésben, zsinagógák alapításában és temetkezési helyek építésében.⁵⁴ Az 1814. májusában (a norvégok függetlenné válásakor) megszületett rendelkezés, bár egyszerű és világos, azonban mindent egybevetve igen szigorú, és a zsidókkal szemben rendkívül intoleráns, diszkriminatív lett, akár még európai viszonylatban is. Ez a rendelkezés erősen szembehelyezkedett azzal a modern fejlődési pályával, amely akkoriban már egész Európát és a volt társállamot, Dániát, is jellemezte.

A Dánia–Norvégia és Svédország között 1814. január 14-én aláírt kielői békeszerződés következményeként ténylegesen felbomlott a dán–norvég unió.⁵⁵ A korszak történetét következő tanulmányunkban ismerhetjük majd meg, amikor megvizsgáljuk a norvég zsidóság fejlődését a dán–norvég perszónálunió felbomlásától (1814) a „Zsidó paragrafus” eltörléséig (1851-ig).

53 Uo., 40.

54 Uo., 41.

55 Mardal 2024.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adams, Jonathan 2022: *Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden*. Berlin–Boston. (Religious Minorities in the North: History, Politics, and Culture, 4).
- Berulfsen, Bjarne 1958: Antisemittisme som litterær importvare. I. *Edda* (58.) 123–144.
- Bruland, Bjarte 2017: *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon og tilintetgjørelse*. Oslo.
- Csepregi Zoltán 2014. Luther és a zsidók: textus – kontextus – paratextus. *Credo* (20.) 2. 20–21.
- Gisle, J. 2024: Norske Lov. In: *Store norske leksikon*. https://snl.no/Norske_Lov (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Gjernes, M. 2019: Jødiske arbeidrarar i norsk sigarettindustri. *Arbeiderhistorie* (23.) 1. 125–145. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2019-01-08> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Hartvig, M. 1951: *Jøderne i Danmark i tiden 1600–1800*. København
- Kaufmann, T. 2017: *Luther's Jews: A Journey Into Anti-Semitism*. Oxford.
- Kohler, N. S. 2010: Schutzjuden and opportunistic criminality in the Early Modern period: The Lemmel family from Neustadt-Eberswalde. *The Leo Baeck Institute Year Book* (55.) 1. 129–146. <https://doi.org/10.1093/lbyb/ybq019> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Kong Christian Den Femtis Norske Lov 1688*. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1687-04-15#> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Langvik, M. S. 2011: Persona Non Grata: *Med hjemmel i Grunnloven [Master thesis]*. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/23366> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Mardal, M. A. 2024: Kieltraktaten. In: *Store norske leksikon*. <https://snl.no/Kieltraktaten> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Mendelsohn, O. 1987: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år: B. 1 : [1660-1940]* (2. utg.). Oslo https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014102106118 (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Mendelsohn, O. 2019: *Jødenes historie i Norge: gjennom 300 år*. Forlaget Press. Oslo
- Michael, Robert 2006: *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*. New York/Houndmills–Basingstoke–Hampshire.
- Ocker, C. 2016: Martin Luther and Anti-Judaism and Anti-Semitism. In: *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.312> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Roth, C. 2008: *Servi Camerae Regis. Jewish Virtual Library - A project of AICE*. <https://www.jewish-virtuallibrary.org/servi-camerae-regis> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Voigt Vilmos 2016: *Óizlandi irodalom és kultúra*. Budapest. (Budapester Beiträge zur Germanistik, 76).